

Millest kõneleb Riia peapiiskopi Friedrich von Pernsteini (1304–1341) raamatukogu?

Nele Rand

Vana-Liivimaa ajaloo üks põhijooni oli kohalike valitsejate võitlus ülemvõimu nimel. 13. sajandil kindlustas nimetatud piirkonnas oma võimu Saksa Ordu Liivimaa haru, mis hakkas üha ulatuslikumalt oma mõju laiendama. Sellega pandi aga alus suurtele erimeelsustele ja konfliktidele kirikuvürstidega (eesotsas Riia peapiiskopiga), kes süüdistasid ordu vägivaldsetes katsetes võõrandada kirikumaid, sekkuda kaubandusajadesse ja ka selles, et ordu kiusas taga kiriku esindajaid ja jutlustajaid. Ei 1297. aastal puhkenud sõda Riia linna ja Saksa Ordu vahel ega ka aastatel 1300–1302 Riia peapiiskopiks olnud Isarnus,¹ keda hilisemate uurijate töödes on hinnatud heaks diplomaadiks, toonud tülküsimustesse pöördelisi lahendusi. Kui Isarnus 1302. aastal ametist lahkus, jäi peapiiskopitool kaheks aastaks vakantseks. Aastal 1304 nimetati uueks peapiiskopiks Friedrich von Pernstein (1304–1341), mees, kellest loodeti

ordu ja kiriku erimeelsuste neutraliseerijat, ent kelle peapiiskopiaastad tõestasid hoopis vastupidist – vaen pigem süvenes.

Friedrich von Pernsteini päritolu ja poliitiline tegevus

Friedrich von Pernsteini isiku ümber on palju ebaselget. Esimese kindla tõendi tema eluloo kohta leiab alles paavst Johannes XXII (paavst 1316–1334) 1333. aasta ürikust, kus Riia peapiiskopile Friedrich von Pernsteinile tehti ülesandeks külastada oma esivanemate poolt asutatud augustiinlaste kloostrit Moraavias Doubravys.² Sellele teadmisele tuginedes võib oletada, et Friedrich Pernstein kuulus suguvõsa, mis kandis algselt nime Medlow, ja hiljem, alates 13. sajandist oma pearesidentsi järgi – Pernstein. Nii võis üheks Medlow-Pernsteinide perekonna esiisaks olla keegi Gothard, keda on mainitud aastal 1174. Tema järeltulijatest on teada Stepan (suri 1235), kes oli Friedrichi poolt külastatava Doubravy³ kloostrirajaja.

Friedrich Pernsteini enda sünnidaatum langeb umbkaudu aastasse 1270.⁴ Päritolu võimaldas tal omandada kõrgema hariduse, millele viitab ka mehe suur raamatulembus. 1290. aastal immatrikuleeriti Bologna ülikooli tudengiks Fredericus de Boemia, kes tõenäoliselt oli hilisem Riia peapiiskop Friedrich von Pernstein. Samuti on teada, et ta oli frantsisklaste ordu liige ja tegi endale ühtlasi teed kõrgemasse poliitikasse, jõudes hiljemalt aastaks 1303 paavst Benedictus XI (paavst 1303–1304) lähikondlaste hulka. 21. märtsil 1304 nimetati Friedrich von Pernstein Riia peapiiskopiks ning sellesse ametisse jäi ta oma surmani märtsis 1341.

Friedrich Pernsteini tegevust peapiiskopina iseloomustab kompromissitu orduvastatus. Vaenulikkuse algeid tuleks otsida juba tema

¹ Isarnus de Fontiano Carcassonne'ist. 1300–1302 Riia peapiiskop, hiljem Lundi ja Salerno peapiiskop. Suri 1310. a. Salernos.

² K. Forstreuter. Erzbischof Friedrich von Riga (1304–1341). – Zeitschrift für Ostforschung 1970, kd. 19, nr. 4, lk. 653; R. Mažeika, S. C. Rowell. Pope John XXII, Archbishop Frederik of Riga and the Baltic Mission 1304–1340. – Archivum historiae pontificiae 1993, kd. 31, lk. 46–47.

³ Moraavia territooriumil, Schwarzwalde (tšehhipäraselt Černý Les) jõe ääres. Brnost umbes 40 km loodesse, Pernsteinide residentsist kolm kilomeetrit kagus.

⁴ M. Hellmann. Friedrich von Pernstein. – Lexikon des Mittelalters, Stuttgart-Weimar, 1999, kd. 4, lk. 965. Friedrich Pernsteini eluloolisi andmeid vaata veel B. Jähniq. Friedrich von Pernstein. – Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1198–1448. Hrsg. E. Gatz. Berlin, 2001, lk. 651–652.

eelkäijate ajast, kuid konkreetselt Friedrichi isikust lähtuvalt süvenesid need pärast seda, kui Saksa Ordu oli tagasi lükanud peapiiskopi soovi võtta ordu kiriku kaitse alla, mis tegelikkuses tähendas soovi painutada see Riia peapiiskopi kontrolli alla. Suhete pingelisusest annab kõige selgemini tunnistust fakt, et kolmekümne seitsmest peapiiskopi-aastast veetis Friedrich Riias kõigest seitse (1305–1307, 1311–1312, 1324–1325) ning ülejäänud paavsti kuurias Avignonis või arvukatel reisidel.⁵ Õeldut toestavad mitmed kaebused paavstile (kulmineerudes orduvastastes protsessides aastatel 1307 ja 1310–1312) ning katsed panna Saksa Ordu kirikuvande alla.⁶

Et paavsti kaudu Saksa Ordu vastu võitlemine ei andnud oodatud tulemusi, otsis Friedrich Pernstein endale uusi liitlasi. Nimetatud eesmärgil moodustati liit Leedu suurvürstiga, mis pidi Riia peapiiskopile olema vähemalt kahekordselt kasulik. Esiteks oli tugev Leedu abiks orduvastastes aktsioonides, relvastatud kaitseks Riia linnale ja peapiiskopile, ning teiseks püüdis Friedrich selle kaudu jõuda seni veel ristiusutamata Leedu alade kristianiseerimiseni. Ordu omalt poolt tunnetas peapiiskopi sammudest lähtuvat ohtu. Suhted kiriku ja Leedu vahel võisid viia Leedu kui paganluse viimase kantsi likvideerimiseni ja see võtnuks Saksa Ordult õigustuse kasutada usukaitse loosungi all jõupoliitikat.⁷ Seetõttu põrkus Friedrichi poolt organiseeritud sõjategevus ordu vastu aastatel 1324 ja 1328 tugevale vastupanule. 1330. aastal alistus Riia linn pärast pikka piiramist

ordu vägedele. Leedu pidi orduvendadele alla vanduma, hävitades sellega Friedrichi viimase reaalse lootuse ordu positsioone nõrgestada.

Senine ajalookirjutus (R. Mažeika, S. C. Rowell, K. Forstreuter, B. Jähnig) annab üldjuhul teavet ainult Friedrich Pernsteini poliitilise tegevuse kohta. Ent selle kõrval pidi Friedrich Pernstein elama äärmiselt mitmekülgset ja põnevat elu, mida kinnitab peapiiskopile kuulunud varanduse nimestik. Loetletud esemetel, nagu näiteks peenelt väljaõmmeldud rõivad, nipsasjakesed, nõud, ehted (isegi hobustele mõeldud otsmikuehted) raamatud jne., on igapähe oma lugu, mis laseb teha järeldusi nende omaniku iseloomu ja tegemiste üle. Ühed näitlikumad selles valdas on kindlasti raamatud. Täiendades elulooandmeid, võivad need heita valgust uuritava loomuomadustele ja käekäigule.

Friedrich von Pernsteini raamatukogust ja selle saatusest

Riia peapiiskopi käsikirjaline raamatukogu oli 14. sajandi erakogu kohta väga rikkalik.⁸ Eri-nevatel andmetel sisaldas see 70–100 nimetust, mille temaatika oli valdavalt teoloogilis-filosoofiline ja juriidiline. Ka žanriline varieeruvus oli küllalt suur, ulatudes keskaja õppe- ja teadustöös kasutatud kommenteeritud tekstidest⁹ ilukirjanduslike käsikirjadeni. On teada, et Friedrichi kogu hakkas kiiresti kasvama pärast aastat 1325, kui Riia peapiiskop jäi lõplikult resideerima Avignoni.¹⁰ Enam ei nõudnud pidev

⁵ Pärast Avignoni asumist hakkas Friedrich Pernstein täitma paavsti legaadi ülesandeid.

⁶ U. Niess. Hochmeister Karl von Trier (1311–1324). Marburg, 1992, lk. 73–86; B. Jähnig. Friedrich von Pernstein, lk. 651–652.

⁷ M. Hellmann. Die Stellung des Livländischen Ordenszweiges zur Gesamtpolitik des Deutschen Ordens vom 13. bis zum 16. Jahrhundert. – Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. U. Arnold. Marburg, 1997, lk. 9–11.

⁸ Näiteks sisaldas terve Lübecki toomkapiitli raamatukogu aastal 1297 kõigest 133 teost, ühes Krakovi raamatukogust pärinevas raamaturegistris oli 1300. aastal 30 nimetust, Tartu piiskop Engelbert von Dolenile kuulus 1353. aastal 30 käsikirja. Raamatukogude suuruse kohta vt. ka M. Tamm. Kloostriraamatud keskaegses Euroopas ja Eestis. – Kloostrist internetini, Tartu, 2001, lk. 53.

⁹ T. Kala. Euroopa kirjakultuur hiliskeskaegsetes õppetekstides. Tallinna dominikaanlase David Sliperi taskuraamat, Tallinn (Tallinna Linnaarhiivi Toimetised nr. 5), 2001, lk. 28.

¹⁰ Veel 1323. a. oli inventarinimekirjas 9 käsikirja, 1324. a. oli neid 14 ja 1325. a. juba 71 (D. Willimani järgi). Vt. D. Williman. Inventaires de prelates et de clercs non francais. Bibliothèques au temps de la papauté d'Avignon, Paris, 1980, kd. 1, lk. 148–151; T. Valenti. GI'Inventari di Federico de Pernstein O. M. Archivescovo di Riga (1304–1341). – Miscellanea Francescana: di Storia, di Lettere, di Arti. Roma, 1933, kd. 23, lk. 56–61.

reisimine käsikirjade pakkimist (peapiiskopil oli tavaks need kõikjale kaasa võtta) ning oli võimalus hakata mõtlema uute raamatute soetamisele. Tema raamatukogust võis leida selliseid unikaalseid ja haruldasi eksemplare nagu näiteks paavst Innocentius III (paavst 1198–1216) registrite¹¹ kogumik (“Registrum Innocentii tertii”) ja Titus Livius teos “Ab urbe condita”. Esimene sisaldas Innocentius III ja tema kuuria poolt väljastatud kirju (sh. privileegid, armukirjad), moodustades kokku olulise asjaajamisdokumendi. Täna on Innocentius III registrid säilinud äärmiselt lünklikult, mistõttu nende olemasolu Friedrichi kogus lisab kogule veelgi väärtust. Ent pärast Friedrichi surma kadus käsikiri jäljetult. Analoogete saatusega oli Livius teos “Linna asutamisest”. Tervelt kolm märt – “De secundo bello punico”, “De urbe condita, X libri” ja “De punico bello, X libri” – kinnitavad, et Pernsteinile kuulus mitu osa 142 raamatust koosnevast ja Rooma riigi ajaloost jutustavast teosest, millest ühtekokku on säilinud 35 osa (I–X ja XXI–XXV). Daniel Willimani koostatud Friedrichi raamatunimekirjas¹² oli 1323. aastast pärinevasse varaloetelusse kantud “Ab urbe condita” täna kadunud tunnistatud teine dekaad (“Librum Tyti Lyvii Secunde decadis, cum scripturis aliis”), mis hõlmas kogu teosest aastaid 293–167 e. Kr. Teine dekaad märgiti ära ka veel 1324. aasta loendis, kuid juba 1325. aastal puudus teose pealkirja taga vastav täpsustus. On võimalik, et käsikiri polnudki enam Friedrichi valduses.

1332. aasta 25. juunil jaotati peapiiskopi raamatuvara paavst Johannes XXII korraldusega kahte ossa. Esimesse kuulusid teosed, mis Pernstein oli saanud ajal, mil ta oli veel frantsiskaani munk, teise need, mis ta oli omandanud peapiiskopina. Ürik nägi ette esimese kategooria käsikirjade tagastamise prioriteetidele,

ja olgugi et teise grupi teosed jäid esialgu tema kasutusse, tuli needki edaspidi jagada Riia kiriku ning frantsiskaanelaste ordu vahel.¹³ Ehk peitub selles faktis põhjus, miks läksid mõned raamatud Friedrichi kogust juba tema eluajal kaduma. Pole välistatud, et Riia peapiiskop paigutas osa teoseid ise kindlamsse kohta.

Pärast Friedrichi surma rakendus tema raamatutele spoliümioigus (*jus spoli*), millega paavsti lähikonnas elanud vaimulike vara arvati automaatselt paavsti varanduse hulka. See tähendas aga, et tõenäoliselt ei säilinud pärand terviklikult. Esemad olid sugulastele, välissaadikutele, võõrustatavatele kroonitud peadele ja nende kaaskondsetele kinkide tegemisel kiire, odav ja mugav moodus. Ilmselt jõudis osa eksemplare ka paavsti raamatukogusse. Nii pole imeks pandav, et hilisemates Pernsteini varanduse loeteludes tuli käsikirju järjest kasinamalt ette ning et tänapäeval tuleb tema raamatukogu jäänuseid otsida Avignonis, Roomas ning Vatikani arhiividest.¹⁴

Friedrich Pernsteini ülikooliõpingud

Friedrichi haridustel oli määrav tema päritolu, sest just tänu oma päritolule said talle võimalikuks õpiaastad Bologna ülikoolis.

Ülikoolide tekkimise algjärg jääb 11. sajandi viimasesse veerandisse, kuigi täpne dateerimine on raske, sest piir koolide ja kõrgkoolide vahel oli hägus.¹⁵ Bologna, kus omandas hariduse ka Friedrich Pernstein, oli ülikoolide hulgas üks esimesi ning kuulus vaieldamatult kestva ülikoolitraditsiooni alusepanijate hulka. Kooli staatus kinnitati ametlikult ülikoolina 1252. aastal ning paavst Nikolaus IV (paavst 1288–1292) fikseeris selle *studia generalia*’na omakorda aastal 1291.¹⁶

Enne ülikooli asutamist olid Bologna koo-

¹¹ Registritesse koondati olulisemad materjalid paavstide valitsusajast: näiteks välja antud ja saabunud kirjad, säilitamist väärinud vaimulikud kirjutised jms. Vt. registrite kohta lähemalt T. Frenz. Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit. Stuttgart, 2000, lk. 59–71.

¹² D. Williman. Inventaires de prelates. Paris, 1980, kd. 1, lk. 148–151.

¹³ K. Forstreuter. Erzbischof Friedrich von Riga. Lk. 664.

¹⁴ K. Forstreuter. Erzbischof Friedrich von Riga, lk. 644.

¹⁵ R. Ch. Schwinges. Der Student in der Universität. – Geschichte der Universität in Europa, Hrsg. W. Rüegg. München, 1993, kd. 1, lk. 181.

¹⁶ J. Veger. Grundlagen. – Geschichte der Universität in Europa, lk. 50.

lid olnud meditsiinikallakuga ja ka pärast ülikooli rajamist jäi suundumus samaks. Selle kõrvale tõusis aga tugev juriidiline haridus, mida enne kompaktse ülikooli ja õigusharu rajamist oli õpetatud väiksemates mitteühinenud koolides. Tegelikuses muutuski Bologna ülikooli põhidistsipliiniks nii tsiviil- kui ka kanooniline õigus. Nimetatud kahele osakonnale lisandus vabade kunstide (*artes liberales*) teaduskond, mis eraldi osakonnata sisaldas ka filosoofiat. Teoloogiat Euroopa vanimas kõrgkoolis ei õpetatud, sest paavstide poliitika jättis teoloogilise hariduse andmise peaaesjalikult Pariisi, Oxfordi ja Cambridge'i ülikoolide kanda. Alles Urbanus V (paavst 1362–1370) hakkas alates 14. sajandi kolmandast veerandist taotlema teoloogia fakulteedide loomist teistesse kõrgematesse õppeasutustesse, sealhulgas Bolognasse.¹⁷

13. sajandi lõpuks oli Bologna ülikoolis välja kujunenud kolme teaduskonna süsteem, formeerunud olid üliõpilaste päritolumaal baseeruvad grupid ehk natsioonid ning nende põhjal jagunesid õppurid omakorda kaheks, tsitramontaanideks ja ultramontaanideks – märkimaks siit- või sealtpoolt Alpe tulnuid.

1290. aastal astus ülalkirjeldatud kõrgkooli Friedrich Pernstein, kes pidi sel ajal olema umbes kahekümnendates eluaastates. Arvestades ta vanust, päritolu ja ülikoolivalikut, mahub ta ühte viiest keskajal levinud üliõpilastüüpidest, keda võiks iseloomustada alljärgnevalt. See oli inimene, kes juba enne ülikooli minekut oli “keegi”. Täl oli kõrge ühiskondlik positsioon, mis võimaldas ülikooliaastate kestel elada nagu härra – omada teenreid ja eraõpetajaid. Tavaliselt ei rahuldunud ta kunstide, meditsiini ega teoloogiaga, vaid valis õpinguteks juura, milles ta oli eraõpetajatelt või kunstide teaduskonnas (retoorika ja dialektika raames) erialased algteadmised juba omandanud. Eelfaasi läbinuna ei sooritanud ta reeglina vastavaid eksameid,

vaid läks kohe õiguste fakulteedi üle. Õpingute eesmärgiks polnud sageli magistrikraadini jõudmine, vaid lihtsalt eneseharimine.¹⁸

Friedrich Pernstein oli tõenäoliselt kirjeldatud tüübi esindaja – aadlivõsu Moraaviast, kellel oli võimalus ja soov saada haridus, mis polnud eliidile ei endastmõistetav, vajalik ega kohustuslik.¹⁹ Friedrichi puhul võisid rolli mängida nii tema teadmisharu kui ka ühiskonnas tasapisi üha rohkem juurdud mõttemall, mis suunas aadlit õppima Itaalia hariduskeskuseks kujunenud linna. Selliseid üliõpilasi oli tegelikult kõigis Euroopa ülikoolides, kuid omaseks peetakse neid just eriti Bolognale.²⁰ Statistika kohaselt oli 13. ja 14. sajandi vahetus aeg, mil aadlike arv õiguslaseid teadmisi jagavates kõrgkoolides hüppeliselt kasvas ning seda eriti Bologna ülikooli saksa natsioonis. Põhjus oli selles, et Saksamaa enda ülikoolid polnud veel välja kujunenud, kuid nõudlus kõrgkoolihariduse järele oli suur, andes niiviisi paljudele tõuke välisülikoolidesse siirdumiseks.²¹

Omaette küsimus on, millises teaduskonnas Friedrich Pernstein õppis. Teoreetiliselt võisid sobida nii kunstid, meditsiin kui ka õigusteadused, ent mõeldes veel kord Friedrichi jaoks kõige adapteeritavamale üliõpilastüübi kirjeldusele, langevad ära vabad kunstid ja meditsiin ning kõige tõenäolisema variandina jääb järele juura. Selle tõenäosuse kasuks räägib ka asjaolu, et ülikoolide asutamisaegu toimus aktiivne õigusharu populaarsuse kasv ning seda koguni valitsejate tasandil – ka vaimulike valitsejate, eriti paavstide seas. Lisaks oli 13. sajandi jooksul hakanud kiirelt arenema bürokraatia, mistõttu tõusis vajadus haritud ametnike järele ning tihtipeale olid just juuraharidusega inimesed parimad, sest nemad tundsid seadusi ja olid suutelised neid kõige efektiivsemalt kasutama. Õiguse tähtsus peegeldus selleski, et 1219. aastal võttis paavst Honorius III Bologna ülikooli Püha Tooli järelevalve alla.²² Nii tekkis

¹⁷ P. Nardi. Die Hochschulträger. – Geschichte der Universität in Europa, lk. 101.

¹⁸ R. Ch. Schwinges. Der Student in der Universität, lk. 182–185.

¹⁹ Friedrichi elukäiku vaadates võib oletada, et ta polnud vanim poeg (tavaliselt pärija), vaid üks noorematest, kellele nähti ette vaimulikukarjäär, mis hakkas üha rohkem eeldama ka vastava hariduse omandamist.

²⁰ J. Veger. Grundlagen, lk. 60; R. Ch. Schwinges. Der Student in der Universität, lk. 184.

²¹ T. Lukas. Tartu toomhärрад 1224–1558. Tartu, 1998, lk. 110–111.

²² A. Garcia y Garcia. Die Rechtsfakultäten. – Geschichte der Universität in Europa, lk. 348–350.

laiem arusaam, et juura on karjääri võimaldav distsipliin, mis tagas konkreetselt kõrgealikele lisaks prestiižile ka kõrgvaimuliku ametikoha.

Friedrichi raamatukogu ja haridus

Palju kaalukamalt räägivad Friedrichi võimalikest juuraõpingutest tema raamatud. Nende seas polnud ühtegi meditsiinilisele haridusele viitavat käsikirja ning miski ei osutanud ka vabadele kunstidele. Seevastu oli raamatute hulgas rohkesti õiguslaseid teoseid, mis pärinesid ilmselt Friedrichi ülikooli- või legaadiaastatest.

Keskajal toimus õiguse niinimetatud ristsüstamine.²³ 12.–13. sajandil tehti ära suur töö olemasoleva õigustraditsiooni kogumisel ja süstematiseerimisel. Kujunes kanoonilise õiguse kogu “Corpus iuris canonici”, mille põhiosadeks olid jurist Gratianuse²⁴ korrastatud kristlikud õigustekstid ning paavstide Gregorius IX ja Clemens V dekretaalid, mis koondasid muu hulgas kirikukogude ja sinodite dokumentatsiooni, paavstide kirjad, tekstid Vanast ja Uuest Testamendist. Materjalid olid süstematiseeritud, pakkusid küsimustele argumenteeritud lahendusi ning olid organisatoorse, aga ka kiriklikke dogmasid fikseerivat laadi.²⁵ Tsiviilõiguslikult toetuti keiser Justinianus I²⁶ ajal koostatud “Corpus iuris civilis’ele”, mis tugines Rooma riigi õiguspraktikale ning mille kasutamine levis eriti alates 12. sajandist.

Ülikoolide õppetöös rakendatavad juuratekstid olid oma kasutuselt universaalsed. Üldjuhul oli tegemist osadega juba nimetatud “Corpus iuris canonici’st” ja “Corpus iuris civilis’est” ning nende alusel õpetati võrdselt kõikides õigusele spetsialiseerunud kõrgkoolides. Lisalektüürina kasutati erinevaid summa-

sid ja *glossa*’sid (juriidiliste mõistete seletavad kogumikud), *distinctiones*’eid (loogikaterminite selgitused), *tabula*’sid ja *repertorium*’e (abivahendid õiguslaste allikatega töötamisel), *concordantiae*’sid (tsiviil- ja kanoonilise õiguse erinevuste tasandajad), *summae confessorum*’eid (süsteemaatilisel korrastatud kanooniliste normide kogumikud) jne. Selliste standardsete õppetekstide kasutamise tagajärjel kujunes välja midagi ühise Euroopa õiguse – *ius commune* – taolist, mis võimaldas õppuritel omandatud teadmisi rakendada ükskõik millises Euroopa piirkonnas.²⁷

Friedrich Pernsteini raamatukogus leidsid Innocentius III ja Clemens V (paavst 1305–1314) dekreetide kogumikud. Lisaks käsikirjad pealkirjatähistega “Decretum” ja “Antique Canones”. Mitme manuskripti näol oli tegemist keskajale iseloomuliku kommentaartekstiga, mida kasutati erinevate valdkondade õppe- ja teadustöös. Ülesehitatuna dispuudile, defineerisid kommentaartekstid vastava aine, klassifitseerisid selle ning illustreerisid kindlaks kujunenud lausestampide- ja väljenditega, millest paljud pärinesid Piiblist, kirikuisadelt või ladina klassikute töödest.²⁸ Kirjeldatud tekste kasutati just juurastuudiumide läbiviimisel ning selliseid käsikirju esines ka Riia peapiiskopi raamatukogus. Autoritest võiks nimeliselt esile tõsta Bartholomaeus Brixiensis, Johannes Andreae³⁰ ja Guilelmus Durantise,³¹ kes olid tunnustatud kommentaatorid, põhjanevate uuenduste ning õppematerjalide autorid.

Friedrichi juuraharidus oli tema raamatute põhjal otsustades selgelt kanooniline. Kõik juriidiliste käsikirjade autorid olid Bolognas tegutsenud kanoonilise õiguse alal ning ka paavstide dekreedid fikseerisid kiriklikku

²³ H. Hattenauer. Euroopa õiguse ajalugu. Tartu, 1995, I rmt., lk. 137.

²⁴ Surnud u. 1150. Kanonistika “isa”. Oletatakse, et ta oli munk, ühtlasi õppejõud Bolognas. Peetakse “Corpus iuris canonici” esimese osa “Decretum Gratiani” koostajaks.

²⁵ H. Zapp. Corpus iuris canonici. – Lexikon des Mittelalters. Stuttgart-Weimar, 1999, kd. 3, lk. 264–266.

²⁶ Ida-Rooma keiser aastatel 527–565.

²⁷ A. Garcia y Garcia. Rechtsquellen. – Geschichte der Universität in Europa, lk. 346–347.

²⁸ T. Kala. Euroopa kirjakuultuur hiliskeskajastes õppetekstides, lk. 28–29.

²⁹ Kanonist Bolognast. Suri u. 1258. Tuntud teiste autorite käsikirjade töötlejana.

³⁰ Elas umbes 1270–1348. Kuulus dekretalist. Õpetas kanoonilist õigust Bologna ülikoolis, oli Bologna linna diplomaat.

³¹ Kanoonik ja liturgik. Elas u. 1235–1296. Paavstide Clemens IV ja Bonifatius VIII teenistuses.

seadusandlust. Küsimusele, miks kanooniline, võib vastus olla väga lihtne. Kanooniline õigus oli võrreldes tsiviilõigusega palju laiahaardelisem ning tunginud lisaks kiriklikele protsessidele ka ilmalikku sfääri. Kiriku seisukoht oli, et tema eesõiguseks on armuandmise kontrollimine, millena võib õigusemõistmistki üleüldiselt mõista.³² Näiteks kuulus iidse monopolina kiriku pädevusse abieluõiguse ja seksuaalmoraali kujundamine.³³

Juriidilise kirjanduse osakaal Friedrich Pernsteini raamatukogus oli ligi 13%. See arv tugineb Daniel Willimani koostatud Friedrichi raamatunimekirjale, kus numbriliselt on välja toodud seitsekümmend seitse käsikirja – nendest juriidiliste teoste alla saab klassifitseerida kindlalt kümme manuskripti.

Bologna juurarahiduse kõrval pidi Friedrich Pernstein olema omandanud aga veelgi põhjalikumad teadmised teoloogias. Üle kolmandiku kõigist teostest moodustasid jutlused (Jacobus de Voragine,³⁴ Konrad von Offida,³⁵ Martin Hilbernicus³⁶); summad moraalikirjade, kommentaaride ja pihtimustega; kirjutised evangeeliumide ja Piibli teemadel ning lühendid ja sententsid teoloogiliste tõdedega (Prosperius,³⁷ Diaconus³⁸). Lisandusid veel kirjad kirikuisa Hieronymusel 4. sajandist, paavst Leo I Suurelt (paavst 440–461) ja Kartaago piiskopilt Cyprianuselt (3. sajandi I pool), samuti Piibel ja teised sakraalsed tekstid. Osaliselt tuleks nii suurt kogust kindlasti seostada frantsiskaani orduga, millega Friedrich liitus³⁹ ning mis oli tollal üks vaimuliku õpetuse kandjaid ja andjaid neis ülikoolilinnades, kus teoloogia fakulteet puudus. Teisalt ei tohi alahinnata peapiiskopi ametit, mis seadis omakorda teatud nõudmisi kasutatava kirjanduse suhtes. Et minoriidid pöörasid suurt rõhku jutlustami-

sele ning et see kuulus ka peapiiskopi ameti juurde, võis säärane hulk teoloogilist kirjavara olla jutluste koostamisel tarvilik.

Veel raamatuid

Keskaegsete käsikirjade kohta annavad meile teavet inventariloendid, kataloogid ja lugemisnimistud, mille alusel saab kasutusel olnud manuskripte üldiselt iseloomustada. Näiteks võib registreid uurides öelda, et enim leidis raamatukogudes pühakirjatekste ja -kommentaare (püha Ambrosius, püha Hieronymus, püha Augustinus, püha Gregorius), järgnesid liturgilised raamatud, antiik- ja keskaja autorid, jutlused, pühakute elulood ja grammatikateosed. Samuti võib teha järeldotsi raamatute arvukuse, leviku jms. kohta.⁴⁰

Ka Friedrich Pernsteini raamatute põhjal saab teha statistilisi kokkuvõtteid, ainult et need on tähenduslikud peamiselt Riia peapiiskopi isiku suhtes.

Esiteks torkas Friedrichi raamatukogus silma bolognalastest (seal õppinud ja õpetanute) ning frantsisklastest kirjameeste suhtelisel suur osakaal. Vähemalt üheksa Pernsteini valduses oleva käsikirja autor oli bolognalane ja seitsme autor frantsiskaani, seejuures mõlemad tunnused kattusid ainult Johannes Andreae ja Petrus Aureoli⁴¹ puhul. Samuti nähtus, et Bolognaga olid eranditult seotud õigusala lektüüri autorid, kes kõik (välja arvatud Innocentius III) olid tõenäoliselt peapiiskopi õpetajad või kaaslased õpingupäevilt.

Vaimulik-filosoofiline lugemisvara pärines paljuski klassikute (Augustinus, Cassiodorus, Boethius, Isidorus ja Dionysios) sulest, kuigi oli ka Friedrichi kaasaegseid autoreid. Teoloogilis-filosoofilised kommentaartekstid

³² H. Lange. *Römisches Recht im Mittelalter. Die Glossatoren.* München, 1997, kd. 1, lk. 93–103.

³³ H. Hattenauer. Euroopa õiguse ajalugu, lk. 192–197.

³⁴ Eluaastad 1226–1298. Dominiiklane, kes alates aastast 1292 oli Genova peapiiskop.

³⁵ Eluaastad u. 1237–1306. Minoriidist preester ja jutlustaja.

³⁶ 13. sajandil elanud frantsiskaani. Tegev Pariisi ülikooli juures.

³⁷ Prosperius Tiro Akvitaaniast, u. 390–463. Reetor ja oraator, paavst Leo I Suure sekretär.

³⁸ Jutlustaja ning vaimulike teoste kirjutaja (u. 650–750).

³⁹ Täpsed andmed selle kohta, millal see toimuda võis, on teadmata.

⁴⁰ M. Tamm. Kloostri raamatud keskaegses Euroopas ja Eestis, lk. 52–53.

⁴¹ Sündis umbes 1280. a. Lõuna-Prantsusmaal, paavst Johannes XXII noorussõber. Oli minoriiti, õppejõud Bolognas, Toulouse'is ja Pariisis. 1321 nimetati Aix' piiskopiks. Suri 1322. a.

olid kirjutatud valdavalt 12.–13. sajandil, 13. sajandi kirjamehed olid reeglina minoriidid. Kirjakogumike aluseks oli kirjavahetus kristlike vaimulike vahel 4.–5. sajandist. Pühakute teod Friedrichi kogus olid peamiselt üles tähendatud 12.–13. sajandil ning üldjuhul kajastas ka käsikirjades aset leidnud sündmustik nimetatud perioodi. Samas, olles teadlik Pernsteini ajaloo huvist, paneb imestama, miks kirjeldasid kõne all olevad manuskriptid vaid 12. ja 13. sajandil elanud pühakute imetegusid. Miks polnud nende seas näiteks 2.–4. sajandi märtrite lugusid, mis jutustasid eelnenud kristlaste tagakiusamistest enne Constantinuse pööret, ega 5.–6. sajandi pühakute kultusest⁴² inspireeritud kirjutisi? Ajalooalaste tööde osas domineerisid antiik- ja 12.–13. sajandi autorid. Lisaks on täheldatav, et kõik antiigi kirjamehed olid roomlased. Kreeka filosoofide ja prosaistidega puutus Friedrich kokku vaid Seneca loominguhetkel.

Eelpool toodu põhjal tundub, et Pernsteini käsikirjade ostud lähtusid kindlastest väljakuununud printsiipidest, mida olid mõjutanud peapiiskopi haridus ning maailmavaade, aga mõneti kindlasti ka teoste kallidus⁴³ tolleaegsel raamatuturul.⁴⁴ Üldiselt juhendus peapiiskop eelkõige autorite usaldusvärsusest ning tuntusest. Eriti ettevaatlikult suhtus Friedrich kaasaegsesse kirjandusse, mis teoloogia vallas tugines ordukaaslastele,⁴⁵ hoolimata sellest, et 13. sajandi käigus toimunud minoriitide

lõhenemisega olid paljude frantsisklaste tööd omandanud kahtlase väärtuse. Kategooriavälise grupi moodustasid vaid tõelised autoriteedid, kelle orduline kuuluvus polnud nii oluline – näiteks dominikaanid Thomas Aquino ja Jacobus de Voragine ning benediktiin Paulus Diaconus.⁴⁶ Õigusalsed teosed pärinesid valdavalt 12.–14. sajandist, kirjutajateks olid Bologna ülikooliga seotud mehed.

Raamatute hulgas joonistuvad välja suuremad grupid, mis näitavad (teatud reservatsioonidega) Pernsteini lugemuslikke eelistusi.⁴⁷ Juuraalasest ning teoloogilisest kirjandusest oli juba eespool juttu. Et neid kahte liiki teoseid saab otseselt seostada Friedrich Pernsteini hariduse ja ametiga, siis olid need tema raamatukogu loomulikud osad, ent nende kõrval oli ka manuskripte, mis peegeldavad Riia peapiiskopi isiklikke huve.

Esmalt köitsid Friedrich Pernsteini antiikprosaistid. Cato, Seneca, Livius ja Sallustius ei jäänud omas žanris mingilgi moel maha Aristotelesest ning kirikuisa Augustinusest.

Seneca nime võis raamatunimistuse kohata tervelt kahel korral. Tragöödiakogumik oli Seneca tragöödiate⁴⁸ kõrval täiendatud proloogide, kommentaaride, sõltumatute traktaatide ning arutlustega. Sageli oli lisatud sententse Cicerolt, Vergiliuselt või Senecalt endalt.⁴⁹ Teise käsikirja sisu jääb oletuslikuks. Ehk oli see mõni traktaat või hoopis Seneca loomeparemiku hulka arvatud “Epistulae

⁴² P. Brown. Pühakute kultus kristluses. Tallinn, 2002, lk. 42; C. Andresen, A. M. Ritter. Kristluse ajalugu I/1. Tartu, 1998, lk. 143.

⁴³ Keskaegset käsikirja võib pidada eelkõige luksusesemeks, mille omandamine polnud sageli jõukohane isegi üsna varakatele inimestele. Vt. Fr. Puksoo. Raamat ja tema sõbrad. Tallinn, 1973, lk. 86; vt. ka F. Funke. Das geschriebene Buch, seine Herstellung und Ausstattung. Buchkunde. München, 1999.

⁴⁴ Loomulikult tuleb selle kõige juures mõelda, kuid võrd saame üldse rääkida valikust – žanri ning eksemplariikkuse võimalikkusest 14. sajandi esimese poole raamatukogudes.

⁴⁵ Friedrichi orduline kuuluvus mõjutas suure tõenäosusega raamatukogus leiduvat. Ordu võis olla abiks raamatute hankimisel ja sellest tulenevalt võis kogu omakorda sisaldada nii mitmete minoriitide teoseid.

⁴⁶ Lombardlane, Karl Suure kaasaegne. Kirjutas mitmeid luuletusi, hauakirju, ajalooramatuid, paavst Gregorius I biograafia.

⁴⁷ Gruppide järjestuses pole reeglipärasust.

⁴⁸ Enamasti kuulusid kogumikku kõik kümme Senecale omistatavat tragöödiat: “Hercules furens”, “Thyestes”, “Thebais”, “Hippolytus”, “Oedipus”, “Troades”, “Medea”, “Agamemnon”, “Octavia”, “Hercules”. A. M. Bandini. Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Laurentinae. Roma, 1775, kd. 2, lk. 274; Roma, 1776, kd. 3, lk. 766–767; Roma, 1777, kd. 4, k. 173–174. Hilisemate uurimuste kohaselt on nende hulgast välja arvatud “Octavia”, mis, olles küll stilistiliselt Senecale sarnane, on ilmselt kirjutatud mõne tema järgija poolt pärast 68. aastat. R. Kleis. Antiikkirjanduse ajalugu. Tallinn, 1980, lk. 170–171.

⁴⁹ A. M. Bandini. Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Laurentinae. Kd. 2, lk. 248–252.

morales”. Samuti pole pealkirjaliselt tuvastatavad Cato ja Sallustiuse käsikirjad, kuigi saab kindlalt väita, et temaatika puudutas Rooma impeeriumis aset leidnud sündmusi. Ja lisaks veel Titus Liviuse “Ab urbe condita”.

Friedrichi tähelepanu pälvisid teistsugusedki ajalookirjutised. Need pärinesid enamasti Pernsteini kaasaegsete sulest, ei laskunud üldjuhul “kõrvalistesse detailidesse”, vaid keskendusid kirikuajaloo tippsündmustele. Teosed pealkirjaga “Kirikuajalugu” (“Ecclesiastica historia”) põhinesid enamasti varasemate ajaloolaste ning kirikumeeste töödel. Need sisaldasid pihtimusi, väljavõtteid kroonikatest, riikide kirjeldusi ja kronoloogilisi kokkuvõtteid valitsenud paavstidest ja valitsejatest.⁵⁰ Tuleb lisada, et niinimetatud kirikuajalood ei olnud alati seotud institutsiooni endaga, vaid piisas sellest, kui anti ülevaade kiriku jumalakartlike alamate (näiteks Karl Suur) tegemistest.

Ajalooline käsikiri oli kindlasti “Historia Ierosolemitana” ehk “Jeruusalemma ajalugu”, mille kirjutamise ajendiks olid ristiõjad. Milline oli maa, kus paljud kaotasid oma elu, kes olid inimesed, kes osutasid ristiõjatele vapralt vastupanu? Nimetatud käsikirjad proovisid esitatud küsimustele vastuseid anda, jutustades idamaade ajaloost, piirkondadest, kirikutest; vahendades pikemaid kirjutisi pühal maal käinud rändurite muljetest ja loendeid imelistest asjadest, paikadest, nimedest ja mõistetest, mida seal kohata võis.⁵¹

“Historia scholastica” ning “Historia vandalica et Langobardorum” on samuti vaadeldavad minevikku kirjeldavate raamatutena. Esimene kujutas endast piibliõpetust võis siis

piibliajalugu. Näiteks Troye’st pärit vaimulik Petrus Comestori sellenimelise teose eesmärk oli visandada juudi rahva ajalugu, fookuserides tähelepanu üksikutele olulisematele sündmustele ja isikutele – Herodese soole, Pontius Pilatusele, Juudase perekonnale ja Neitsi Maarja saatusele.⁵² Teise manuskripti üks autoreid oli K. Forstreuteri järgi kindlasti Paulus Diaconus⁵³ ning teos ise, nagu ütleb nimigi, jutustas vandaalide ja langobardide ajaloo. Sündmused Skandinaavia esiisadest kuni kuningas Perctaritini (langobardlaste kuningas 671–688) pandi kirja “Origo gentis Langobardorum” nimelist käsikirja (kirjutatud umbes 671) ning Secundus von Trienti⁵⁴ märkmeid kasutades. Ilmselt oli raamat mõeldud jätkuna Rooma ajaloole, kuid mingisugustel põhjustel jäi idee teostamata, olgugi et põikid frankide ja roomlaste ajalukku säilisid. Käsikirjale lisasid väärtust vanad saagad ja rahvapärinus. Keskajal leidis raamat ebaharilikult sagedast kasutust. See kujunes põhjapanevaks teatmeteoseks historiograafias, kusjuures seda lisaks juba mainitud allikatele, tänu tsitaatidele Vergiliuselt, Pliniuselt, Justinianuselt, Aureliuselt, Isidoruselt ning teistelt klassikutelt.

Sama funktsioon mis ajaloolastel käsikirjad, oli pühakute elulugudel ja imetegudel. Näiteks olid Pernsteini raamatukogus sellised teosed nagu “Legenda beati Francisci cum figuris” (“Püha Frantsiskuse elulugu koos illustatsioonidega”), mille omapära seisneb selles, et teost peetakse Pernsteini enda kirjanduslikuks katsetuseks⁵⁵; “Miracula diversa” (“Erinevad imeteod”) ja “Exempla sanctorum” (“Pühakute eeskujud”). Lood ja legendid püha-

⁵⁰ Näitena kasutatud dominikaani munga Bartholomaeuse “Kirikuajalugu” vt. A. M. Bandini. *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Latinae*. Kd. 1, Roma, lk. 124–126 ja munk Hugo von Fleury “Kirikuajalugu” vt. V. Rose. *Handschriften-Verzeichnisse der königlichen Bibliothek zu Berlin, Verzeichniss des lateinischen Handschriften XIII*. Berlin, 1903, kd. 2, osa 3, lk. 1004–1005.

⁵¹ Vt. jutlustaja ja ajalookirjutaja Jacques de Vitry teost “Istoria Ierosolemitana”: V. Rose. *Handschriften-Verzeichniss der königlichen Bibliothek zu Berlin*. Nr. 862; A. M. Bandini. *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Laurentinae*. Kd. 3, lk. 863.

⁵² V. Rose. *Handschriften-Verzeichnisse der königlichen Bibliothek zu Berlin*, lk. 1016–1020.

⁵³ Teose kaasautorist, Prokopius Diaconusest pole andmeid.

⁵⁴ Itaalia abt 6. sajandi viimasel veerandil.

⁵⁵ Täna on teos kaduma läinud, kuid Urbanus V varandusenimekirjas aastast 1369 oli üks Franciscuse elulugu veel olemas. Samas tuleb arvestada sellega, et Franciscusest oli käibel mitmeid biograafiaid ning seega ei pruukinud olla tegemist ühe ja sama käsikirjaga. L. Arbusow. *Römischer Arbeitsbericht I*. – Latvijas Universitātes Raksti. Rīga, 1928, kd. 17, lk. 312; *Römischer Arbeitsbericht II*. – Latvijas Universitātes Raksti. Rīga, 1928, kd. 20, lk. 485.

kute elust olid olulised abivahendid ka jutluste illustreerimisel. Legendide kaudu tehti vähem haritud kuulajatele selgeks kiriku põhimõtted ning näidati erinevust hea ja halva käitumise vahel.⁵⁶ Siit võiks järeldavalt arvata, et Friedrich Pernstein tegeles jutlustamisega ka ise – kuulus ta ju ometi jutlustamisega tegelevasse vaimulikku orduisse ning käsikirjade hulgas leidsid nii mõnedki eksemplikogumikud. Ent samas leidub esitatud mõttele vastuargumente. Esiteks ilmusid pühakutega seonduvad käsikirjad Friedrichi varanduseloetlusesse alles pärast 1325. aastat, mis tähendab, et Friedrich saanuks hakata neid enda jutluste koostamisel kasutama oma peapiiskopija teisest poolest alates. Teiseks oli pühakutemaatika keskajal äärmiselt populaarne ning jutlused ja eksemplid olid raamatukogude üldpildis tavalised. Niisiis ei saa päris kindlalt väita ei ühte ega teist. Kuid pöördudes abi saamiseks Pernsteini elukäigu kui terviku poole, võiks oletada, et Vana-Liivimaa aastatel nõudis kogu tema tähelepanu vägikaikavedu orduga ning jutlustajaametile pühendumiseks jäi tal vähe mahti. Aga on küllaltki usutav, et aktiivsemalt hakkas peapiiskop jutlustama pärast aastat 1325, kui seostame selle daatumi raamatukogu eksemplarihulga kasvu ning intensiivse reisimisega.

Eraldi tuleks tähelepanu juhtida entsüklopeedilistele raamatutele Friedrichi kogus, mida täiendasid teiste kirjutiste koosseisus olevad lõiked registrite, nimestike ja genealoo-giatega. Bartholomaeus Anglicuse⁵⁷ teos “De proprietatibus rerum” oli üks keskajal laialdast kasutust leidnud teatmeteoseid, mis sai eriti populaarseks 15. sajandi teisest poolest alates ja 16. sajandil. Oma funktsioonilt täitis teos Piibli käsiraamatu ülesandeid, kus seletati lahti pühakirjas ettetulevad mõisted. Raamatu ülesehitamisel oli rohkelt kasutatud piiblitcitaate. Teemadering hõlmas nii mikro- kui ka mak-

romaaailma, äärmiselt põhjalikult oli peatunud geograafial. Pernsteinil oli kirjeldatud käsikiri juba 14. sajandil. Iseseisev entsüklopeedia peitus ka märke “Solinus grammaticus” taga, mis oli ilmselt 3. sajandil p. Kr. elanud Gaius Julius Solinuse koostatud teos “Collectaneorum memorabilium” (“Ebatavaliste asjade kogumik”). Väga mitmeid valdkondi hõlmav käsikiri kõneles erinevatest inimestest, loomadest, taimedest, traditsioonidest, uskudest, geograafiast ning ajaloost, illustreerides maailmas toimunut/toimuvat. Teatmeteoste kasulikkus Friedrichi jaoks on mõistetav – ühest küljest olid nad abimaterjalideks vaimulikutöös ja poliitilistes afäärides, teisest küljest vältimatuks õppekirjanduseks teoloogilise ja juriidilise hariduse omandamisel.

Niisiis, vaadates teoloogiliste ja juriidiliste teoste kõrval kolmanda suurema koosluse moodustanud raamatuid, võib kindlalt öelda, et Friedrich Pernstein tundis sügavat huvi ajaloo vastu.

Ja lõpetuseks veel. Friedrich Pernstein oli peapiiskopina paavstivõimu esindaja. Seda tõestas ilmekalt tema sihikindel käitumine Saksa Ordu vastu, mis ei tunnistanud lõpuni oma lüüasaamist. Kirik oli ülim, kõrgus vaieldamatult kõigi ilmalike instantside üle ning paavst oli “ainus tõeline keiser”.⁵⁸ Neid arusaamu väljendas ka Riia peapiiskopi raamatukogu. Võib öelda, et Riia peapiiskop Friedrich von Pernstein sarnanes oma raamatukoguga, ja vastupidi.

Nele Rand

(1978)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo osakonna (2001), Tartu Ülikooli magistrant. Uurimisvaldkonnad: kirikuloolised allikad talurahva usu- ja kajastajatena, Vana-Liivimaa ja sellega seotud Euroopa piirialade talurahva religioossuse võrdlus.

⁵⁶ H. Hattenauer. Euroopa õiguse ajalugu, lk. 189–190.

⁵⁷ U. 1190–1250. Frantsiskaanelane, kes õpetas teoloogiat Prantsusmaal ja Saksamaal.

⁵⁸ “Ipse est verus imperator”. Lause pärineb 1160.–1170-ndatel koostatud teosest “Summa Parisiensis”. H. Fuhrmann. Einladung ins Mittelalter. München, 1998, lk. 121, 128–129.